

ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ “ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА”

УДК 159.922.2:502/504

ЛЬОВОЧКИНА А.М.

кандидат психологічних наук, доцент, доцент
каф. соціальної роботи КНУ імені Тараса Шевченка, м. Київ

Здійснено аналіз підходів до проблеми визначення поняття “Екологічна культура”. Поняття “екологічна культура”, що має застосовуватися у психології, визначається автором як система індивідуальних морально-етичних норм, поглядів, знань, установок, цілей і цінностей, що стосуються взаємовідносин у системі “людина - довкілля” і реалізується через екологічну свідомість, що відображає мікрорівень, мезорівень, макрорівень та мегарівень середовища, а також – через екологічну діяльність, що проявляється у підтримці, розвитку довкілля та у створенні його елементів.

Ключові слова: екологічна культура, екологічна свідомість, екологічна діяльність

ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ “ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА”

Осуществлен анализ подходов к проблеме определения понятия “экологическая культура”, Понятие “экологическая культура”, которое может использоваться в психологии, определяется автором как система индивидуальных морально-этических норм, взглядов, установок, целей и ценностей, относящихся к взаимоотношениям в системе “человек – среда” и реализуется через экологическое сознание, которое отражает микроуровень, мезоуровень, макроуровень и мегауровень среды, а также – через экологическую деятельность, проявляющуюся в поддержке, развитии окружающей среды и в создании ее элементов.

Ключевые слова: экологическая культура, экологическое сознание, экологическая деятельность

Сучасний стан життєвого середовища свідчить про те, що на сьогодні найголовнішою та найгострішою проблемою, яку має вирішити людство, це подолання глобальної екологічної кризи, яка загрожує перерости у катастрофу. Це проблема, від розв'язання якої буде залежати існування людства загалом.

На початку ХХ століття В. Вернадський, проаналізувавши масштаби впливу людини на довкілля, дійшов висновку, що за своєю сукупною виробничою силою, діяльність людства у довкіллі стало співмірним, та, навіть, переважало потужність геологічних процесів, які відбуваються на нашій планеті. Отже, уже на початку минулого століття, людина, за визначенням В. Вернадського стала головною геоформуючою силою, і сьогодні людство зможе вижити лише у тому випадку, коли воно візьме на себе відповідальність за розвиток біосфери у цілому [2].

Ауреліо Печчеї, засновник та перший президент Римського клубу, міжнародної організації, який здійснив значний внесок

у вивчення перспектив розвитку біосфери, а також у пропаганду гармонізації стосунків людини і довкілля, наголошував: суть проблеми, що постала перед людством, на нинішньому ступені його розвитку, полягає саме у тому, що люди не встигають адаптувати свою культуру до тих змін, що самі вносять у цей світ, і джерела кризи лежать в середині, а не поза людською сутністю, як індивідуальною, так і колективною.

А. Печчеї, застерігає людство: на карту поставлено долю людини як виду, і не буде йому спасіння, доки вона не змінить свої людські якості. Отже, розв'язання цієї проблеми має ґрунтуватися, перш за все, на зміні самої людини, її внутрішньої сутності [10].

Про те саме говорить і сучасний дослідник О. Салтовський який зазначає, що ні наявність матеріальних передумов, ні можливість змоделювати та спрогнозувати можливі варіанти взаємовідносин суспільства та його життєвого середовища, не можуть самі по собі, автоматично, забезпечити вихід із екологічної кризи та запобігти екологічній катастрофі. Фундаментом цієї проблеми є особливості способу життя як окремої людини, так і людства загалом, які, у свою чергу, базуються на певній культурі – культурі побудови взаємовідносин із довкіллям. Будувався цей фундамент усією історією розвитку цивілізації: від видобування вогню – до відправлення людини у Космос.

Отже, засоби лікування кризової ситуації необхідно шукати у самих причинах її виникнення – у формах реалізації екологічної культури особистості, що визначається як система індивідуальних морально-етичних норм, поглядів, установок, цілей і цінностей, які стосуються взаємовідносин у системі “людина - довкілля” [11].

Проблеми екологічної культури є міждисциплінарними проблемами. Вони розглядаються у межах філософії, історії, соціології, екології, педагогіки та психології. У межах екологічної психології та екопедагогіки проблеми екологічної культури, та форми її реалізації – екологічну свідомість і екологічну діяльність, а також детермінанти екологічної культури, зокрема, екологічні цінності, досліджували: О. Скребець, О. Грезе, О. Плахотнік, О. Рудоміно-Дусятська, О. Вернік, Ю. Швалб, С.Дерябо, А. Ясвін, В. Васютинський, В. Борейко, І. Кряж, С. Глазачев, В. Данилов-Данильян, І. Мазур, В. Логинова, І. Шлімакова, О. Мамешина, Д. Єрмаков, І. Суравегіна, О. Калмиков, А. Калмикова.

На сьогодні поняття “культура” є одним із найбільш вживаних понять як у науці, так і у повсякденному спілкуванні. За підрахунками американських вчених, у 50-х роках ХХ століття існувало 170 визначень поняття “культура”, на початку 90-х –

близько 250, а зараз – більш, ніж 500. Термін “культура” походить від латинського *agricultura* (обробка, плекання) і прийшов із сільськогосподарського виробництва. Тобто, культура – це перепланована працею натура. Культура є загальноприйнятою системою цінностей, символів та значень; вона в узагальненому вигляді демонструє соціальним суб’єктам здобутки за весь період їхньої життєдіяльності та пропонує відповідні зразки поведінки; а також охоплює все, що містить історичну пам’ять і передається від покоління до покоління, підлягає збереженню і примноженню як скарб знань, досвіду і вмінь [3].

Давньоримським оратором Цицероном термін “культура” був використаний для позначення того, що є відмінним від природного, тобто, піддано певній обробці, а щодо людини – навчанню та вихованню [3]. Як зазначає В. Вілков, наукове поняття “культура” поширилося у XVIII столітті як протилежне поняттю “натура”, тобто природа. Розвиток цієї тенденції призвів до того, що культуру почали розглядати як міру соціальності суспільного життя і буття людини, ступінь перетворення первісного, природно-тваринного стану. І. Кант, говорячи про сутність поняття “культура”, відзначав, що культура виражає здатність людини ставити мету. З. Фрейд, у свою чергу, роблячи акцент на регулятивній функції культури вважав, що культура – це зовнішнє насильство над внутрішньою природою людини [11].

Серед філософів, що розглядали співвідношення понять “культура” і “цивілізація” були Карл Маркс і Освальд Шпенглер. К. Маркс фактично ставив знак рівності між культурою і цивілізацією та зазначав, що культура, якщо вона розвивається стихійно, а не регулюється свідомо, залишає після себе пустелю [9]. Важливо, що цей вислів можна використовувати у буквальному смислі, адже виникнення пустель дійсно є результатом людської діяльності: вони з’явилися там, де кочові племена випасали свої численні стада [11].

О. Шпенглер, на відміну від К. Маркса, розмежував поняття “культура” і “цивілізація”, виокремлюючи, перш за все, на творчі та консервативні складові культури. Він писав, що кожна культура знаходиться у глибоко символічному зв’язку з матерією та простором, в якому та через який вона прагне реалізуватися. Коли мета досягнута, і ідея, тобто весь достаток внутрішніх можливостей, завершена та реалізована у зовнішньому, тоді культура раптом застигає, відмирає, кров її згортається, сили її надломлюються, вона перетворюється на цивілізацію. О. Шпенглер ще на початку XX століття говорив про неминучу дегуманізацію європейської культури та про зростаючий техніцизм як нове джерело влади [14].

У той же час, Альберт Швейцер, який також говорив про занепад європейської культури, на відміну від О. Шпенглера, вважав цей процес зворотнім. Для цього необхідно, щоб європейська культура відновила стійку етичну основу. В якості такої основи він запропонував “етику благоговіння перед життям” [13].

Для А. Швейцера, зазначає І. Кряж, є справжньою трагедією проблема роздвоєння волі до життя: одне життя існує за рахунок іншого, тому добро, що твориться для збереження одного життя, супроводжується злом знищення іншого життя. Усвідомлення цього зла і прийняття відповідальності за нього, не зможуть його компенсувати, але зможуть спонукати людей до уникнення зла та самообмеження.

За своїм психологічним змістом теорію А. Швейцера можна співвіднести із екзистенційною психологією з її акцентом на феноменах переживання, смислу, свободи, відповідальності [7].

Таким чином, на початку ХХ століття було сформовано три фундаментальні концепції майбутнього західноєвропейської культури:

- О. Шпенглер – раціоналістична цивілізація, що прийшла на зміну квітучій культурі, є деградацією вищих духовних цінностей культури і має загинути.

- А. Швейцер – занепад культури має філософсько-етичні причини, але він не є фатальним і культуру можна врятувати, наповнивши її етикою

«благоговіння перед життям».

- М. Вебер – європейську культуру не можна вимірювати попередніми ціннісними критеріями, адже на зміну їм прийшла універсальна раціональність, яка змінила уявлення про культуру, отже про її загибель не може бути й мови.

Значний внесок у розвиток екологічних проблем культури було здійснено Олдо Леопольдом, який звертався до морально-етичних проблем екологічної поведінки у своїх публікаціях 1930 – 40-х років.

О. Леопольд акцентує увагу на тому, що у сучасному суспільстві існує розрив між науковими екологічними знаннями та звичайними екологічними уявленнями, а також на тому, що коли на чаші ваг покладено отримання прибутку та збереження природи, то перетягує чаша, на який “лежить” прибуток. Причому, більш “вагомою” вона стає і тому, що туди додаються етичні і естетичні смисли. Наприклад, сучасники О. Леопольда говорили про те, що зведення лісів відбувається задля покращення та прикрашення довкілля [7, с.47]. Також О. Леопольд писав про те, що причинами руйнівного впливу людини на довкілля пов’язані із відчуженням людини від природи, порушенням зв’язку із нею

[16]. Адже, якщо людина відчуває себе частиною природи, то її руйнування сприймається як порушення власної цілісності, саморуйнування.

Отже питання культури в історії суспільства, а також питання, що стосуються екологічної культури були і залишаються актуальними. Так, тільки в останній чверті століття було висунуто регуляційно-діяльнісний, цілісний, формаційний, телеологічний (цільовий), сутнісно-смісловий, країнознавчий, виробничо-продуктивний, демографічний, локально-типовий, ціннісний, системний та інші підходи до визначення поняття культури.

Знаковим у цьому факті є те, що у період розквіту культури, за спостереженнями А. Швейцера, її не визначають, оскільки те, що культура – це прогрес, усім зрозуміло й так. Необхідність у визначенні культури виникає там, де починається небезпечне змішування культури і безкультур'я. Культура орієнтована на духовне та моральне вдосконалення людини.

За А. Швейцером культура складається з влади людини над силами природи і над самим собою, коли свої бажання і пристрасті особистість узгоджує з інтересами суспільства, тобто, із моральними вимогами.

А. Швейцер глибоко усвідомлював деморалізацію суспільства та втрату ним культури. Він впритул наблизився до розуміння “страшної правди, яка полягає у тому, що по мірі історичного розвитку суспільства та прогресу його економіки, можливості процвітання культури не розширюються, а звужуються” [12].

Якщо проаналізувати загалом вищенаведені висловлювання про сутність та долю культури О. Шпенглера, О.Леопольда, А. Швейцера та інших вчених, що не були ні екологами ні психологами, то можна побачити, що усі вони, тим або іншим чином торкалися проблем взаємодії людини та довкілля. У цьому аспекті С. Глазачев зазначає, що екологічну культуру не можна вважати ще одним напрямком чи аспектом культури. Екологічна культура, за його визначенням, - це відображення цілісного світу на основі його практичного, інтелектуального та духовного осягнення [3].

В. Крисаченко з цього приводу також наголошує на тому, що “культура має чимало своїх різновидів: певні історичні форми, культура конкретних сфер суспільного життя, етнічних, професійних і інших спільнот, матеріальна та духовна культура тощо. Проте у кожному випадку культура є засобом осягнення навколишнього світу і внутрішнього світу людини, регулюючим началом у відносинах її з навколишнім середовищем – природним та соціальним. У контексті універсальних зв'язків та закономірностей, культура постає як суто людська форма самоорганізації та

розвитку системи, засіб її адаптації до довкілля, креативний чинник утвердження та процвітання людства в біосфері” [6, с. 212].

Ми, у свою чергу також вважаємо, що культура, у широкому смислі, має бути екологічною. Разом із тим, виходячи із надзвичайної важливості проблеми встановлення та впровадження норм взаємодії людини і довкілля, яка пов'язана із проблемою подальшого існування людства на планеті, потрібно розвивати поняття екологічної культури у вузькому смислі – як відображення життєвого середовища та норм діяльності у ньому.

У Московській міжнародній декларації про екологічну культуру зазначається, що у соціальному плані “екологічна культура передбачає такий спосіб життєзабезпечення, при якому суспільство за допомогою системи духовних цінностей, етичних імперативів, економічних механізмів, правових норм і соціальних інституцій формує потреби і способи їх реалізації, які не створюють загрози життю на Землі”.

Отже, на сьогодні, серед різноманітних форм культури одне із найвагоміших та найпомітніших місць посідає така її форма, як екологічна культура. Перефразовуючи Освальда Шпенглера, Валентин Крисаченко дає наступну характеристику екологічній культурі: “Екологічна культура – це здатність людини відчувати живе буття світу, приміряти і пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля” [6, с. 212].

Термін “екологічна культура” вперше з'явився у 20-х роках ХХ століття у працях американської школи “культурної екології”. Разом із тим, “... незважаючи на відносну молодість самого терміну “екологічна культура”, за ним стоїть одна із засадничих сфер людської діяльності, корені якої сягають ще доісторичних часів” [6, с. 213].

Отже, що стосується поняття “екологічна” культура, то тут також існує велика кількість визначень, які нерідко вступають у протиріччя. І це є також знаковим моментом, оскільки показує надзвичайну актуальність проблеми екологічної культури, що привернула до себе увагу багатьох фахівців із різних галузей – екології, психології, філософії, історії, політології, юриспруденції тощо.

Так, у Західній Європі та у США питання екологічної культури почали особливо інтенсивно розглядатися у 70-ті роки ХХ століття, під час масштабної нафтової кризи, тобто, коли у широкі маси прийшло усвідомлення того, що природні ресурси – не безмежні. У цей час почали стрімко поширюватися праці вчених, що опікувалися проблемами навколишнього середовища – інвайронменталістами, які пропонували здійснити принципові зміни

у екологічній культурі: від ставлення до природи та її ресурсів як до власних та безмежних до розуміння їх обмеженості та відповідальності перед майбутніми поколіннями. До них приєднався і американський мікробіолог Рене Дюбо, відомий своїм висловлюванням: “Мислити глобально, діяти локально”, яке стало програмною тезою і лозунгом “зеленого руху” [15].

В Україні, а також у інших республіках, що належали у той час до СРСР, проблеми екології, екологічної психології та екологічної культури інтенсивно почали розглядатися після Чорнобильської катастрофи 1986 року, яка вважається катастрофою планетарного масштабу, коли наше суспільство побачило, наскільки небезпечно для усього людства може стати екологічна некомпетентність та екологічне безкультур'я.

Саме тоді з'явилося чимало різних визначень поняття “екологічна культура”. Так наприклад, екологічна культура, за визначенням В. Крисаченка, є цілепокладаючою діяльністю людини, спрямованою на організацію та трансформацію природного світу відповідно до власних потреб та намірів [5]. Таке визначення екологічної культури є, безумовно, виражено антропоцентричним.

Інші дослідники, наприклад Є. Когай, навпаки, розглядають екологічну культуру насамперед як динамічну відкриту систему ціннісних орієнтацій та установок, спрямовану на відтворення і розвиток природно-соціального багатства, накопиченого людським суспільством [4]. І таке визначення, на відміну від попереднього, має екоцентричний характер

Екологічна культура розглядається низкою дослідників як сукупність вимог і норм, що висувуються до екологічної діяльності, та готовність людини дотримуватися цих норм. Екологічна культура характеризує особливості свідомості, поведінки і діяльності людей у взаємодії з довкіллям та в оптимізації своїх стосунків із ним. Важливою ознакою екологічної культури є відповідальне ставлення до навколишнього середовища [6].

Є. Маркар'ян вважає, що евристична цінність поняття “культура” полягає у тому, що вона дозволяє провести чітку межу між діяльністю людини і біологічною життєдіяльністю тварин. У понятті культура виокремлюється саме той механізм діяльності, що не задається біологічною організацією і характеризує прояви специфічно людської активності [6].

Варто також зазначити, що у роботах, присвячених проблемам екологічної культури, чітко розмежовуються суспільна екологічна культура та індивідуальна або особистісна (інтеріорізована) екологічна культура. Так, Б. Ліхачов, розглядаючи структуру екологічної культури особистості, включав у її склад і естетичне

ставлення, здатність милуватися, насолоджуватися природою та переживати почуття єднання з нею [8].

Якщо узагальнити та систематизувати численні визначення культури, то серед них, перш за все, можна виділити наступні.

1. Культура розглядається як сукупність виробничих, суспільних і духовних досягнень, цінностей. Отже, екологічна культура у цьому контексті визначатиметься як сукупність досягнень як суспільства загалом, так і окремої людини, у виробничій, матеріальній та духовній екологічній діяльності, спрямованій на збереження, розвиток та створення нових елементів довкілля, а також сукупності ціннісних орієнтацій.

2. Культура розглядається як високий рівень чогось: високий рівень розвитку; високий рівень довершеності, якого досягнуто у оволодінні певною системою знань або діяльністю, і, у той же час – ступінь індивідуального розвитку людини. У зв'язку із цим, екологічна культура розглядається як високий рівень оволодіння людиною екологічною грамотністю, як ступінь розвитку індивідуальної екологічної свідомості та екологічної діяльності особистості, а також як ступінь досконалості (екологічності) взаємодії людини і довкілля. Екологічна культура передбачає високий рівень вміння людини здійснювати екологічну діяльність. За визначенням В. Крисаченка, “екологічна культура як діяльність є відтворенням умов людського існування в довколишньому природному світі, в тому числі й антропогенно зміненому... Водночас екологічна культура започатковується, створюється, зберігається і відтворюється у сфері інтелектуально-духовній, у свідомості” [5, с. 213].

Таким чином, екологічна культура тісно пов'язана із духовною культурою, духовна людина є екологічно культурною людиною і – навпаки – екологічна культура є проявом духовності людини. Як зазначає М. Боришевський, одним із найважливіших моментів, що виявляється у поведінці та діяльності людини і який може слугувати критерієм духовності є ставлення до довкілля. При цьому, автор наголошує: “однією із визначальних характеристик духовності...є її дієвість, конструктивно-перетворювальна сила ціннісних орієнтацій як одиниці виміру духовності. Без такої дієвості, реального впливу на діяльність та поведінку людини можна говорити хіба про певний рівень обізнаності людини з системою духовних цінностей. Зрозуміло, що така обізнаність є вельми важливою, однак зовсім недостатньою умовою щоб суттєво впливати на реальну життєдіяльність людини. У такому разі має місце таке ж співвідношення як між етичними знаннями та моральними переконаннями” [1, с.63]. Продовжуючи цю думку, ми можемо сказати, що дієвість духовності має проявлятися і у

тому, як людина охороняє, розвиває та створює довкілля, як вона діє у довкіллі.

Отже, виходячи із усього вищезазначеного, ми визначаємо екологічну культуру як систему індивідуальних морально-етичних норм, поглядів, знань, установок, цілей і цінностей, які стосуються взаємовідносин у системі “людина - довкілля” і реалізується через екологічну свідомість, що відображає мікрорівень, мезорівень, макрорівень та мегарівень середовища, а також – через екологічну діяльність, що проявляється у підтримці, розвитку довкілля та у створенні його елементів.

Від рівня розвитку екологічної культури залежать форми та способи взаємодії людини та довкілля. Таким чином, у понятті “екологічна культура” поєдналися природа та суспільство.

Література

1. Боришевський М. Й. Духовність в особистісних вимірах / М. Й. Боришевський // зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України/ за ред. С. Д. Максименка. - Т. X. Проблеми загальної та педагогічної психології. Ч. 4. - К.: Міленіум, 2008. С. 61 - 69.
2. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. - М.: Айрис-пресс, 2004. - 576 с.
3. Глазачев С. Н. Антология исследований экологической культуры педагога/ С. Н. Глазачев // Экопедагогика: Вестн. МГОПУ им. М. А. Шолохова / Ред. С. Н. Глазачев. - М., 2004. - № 2. - С. 17-33.
4. Когай Е.А. Экологическая парадигма культуры и образования // Социально-гуманитарное знание / Е. А. Когай - 2000. - № 4.- С.114-129.
5. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика: навчальний посібник / В. С. Крисаченко. - К.: Заповіт, 1996. - 352 с.
6. Крисаченко В. С., Хилько М. І. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку / В. С. Крисаченко, М. І. Хилько - К.: Знання, 2001. - 598 с.
7. Кряж И. В. Психология глобальных экологических изменений: монография / И. В. Кряж. - Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. - 512 с.
8. Лихачев Б. Т. Воспитательные аспекты обучения: Учеб. пособие по спецкурсу для студ. пед. ин-тов. / Б. Т. Лихачев. - М.: Просвещение, 1982. - 192 с.
9. Маркс К. Маркс - Энгельсу в Манчестер (Лондон) 25 березня 1868 р. // Маркс К., Энгельс Ф. Твори / К. Маркс - К.: Політична література України, 1966. - Т. 32. - С. 41- 43.
10. Печчи А. Человеческие качества / Аурелио Печчи. - М.: Прогресс, 1985. - 311 с.
11. Салтовський О. І. Основи соціальної екології: курс лекцій / О. І. Салтовський - К.: МАУП, 1997. - 168 с.
12. Швейцер А. Культура и этика. М.: Прогресс, 1973. - 552 с.
13. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер - М.: Прогресс, 1992. - 573 с.

14. Шпенглер О. Закат Европы. Образ и действительность / О. Шпенглер – Новосибирск: “Наука”, 1993 – 378 с.
15. Dubos R. J. So Human an Animal / R. J. Dubos – New Brunswick – London, 1968. – 267 p.
16. Leopold A. The conservation ethic / Aldo Leopold // Journal of Forestry. – 1933 (Oct.). – Vol. 31. – P. 634-643

APPROACHES TO THE DEFINITION OF “ECOLOGICAL CULTURE”

The analysis of the approaches to the problem of the definition of “ ecological culture “ , “environmental culture” that can be used in psychology, is defined by the author as a system of individual moral and ethical views , attitudes , goals, and values related to the relationship in the system “man - environment “ and is implemented through environmental consciousness, which reflects the micro-level , meso- , and macro-level mega-level environment, and - through environmental activities , manifested in the support , development, the environment and the creation of its elements.

Keywords: *ecological culture, environmental awareness , environmental activities*